

Рајна М. Драгићевић¹

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ ЛЕКСИКОЛОГИЈЕ ДАНАС

Апстракт: У раду се говори о путевима развоја савремене светске, а затим и српске лексикологије. Наглашава се да је интердисциплинарност основна одлика савремене лексикологије и скреће се пажња на најновија истраживања из ове области, која се развијају у три правца: психолингвистичка лексикологија, лингвокултуролошка лексикологија и корпусна лексикологија. Ауторка наводи примере из сопствених досадашњих истраживања за све наведене правце развоја лексикологије.

Кључне речи: лексикологија, психолингвистика, лингвокултурологија, корпусна лингвистика, србистика, српски језик.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ. Лексикологија спада у лингвистичке дисциплине које бележе изузетан развој у србистици, али и на светском нивоу. О томе како се лексикологија развијала у србистици, ко су њени утемељивачи и представници и које су то области лексичке семантике биле у фокусу досадашњих истраживања српских лингвиста, до сада смо два пута имали прилике да представимо: први пут на научном скупу који је под називом *Serbische Linguistik* (Српска лингвистика) одржан 2008. године на Хумболтовом универзитету у Берлину (исп. Dragićević 2010б) и 2016. године у САНУ, у оквиру циклуса предавања *Српска лингвистика данас* (исп. Драгићевић, у штампи).

Овога пута циљ рада неће бити историјат лексикологије, већ представљање кључних праваца развоја ове науке у овом тренутку, дакле, у другој деценији

¹ rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

XXI века. Главни правци биће илустровани приказивањем резултата неких истраживања аутора овог рада.

У последњих 100 година лингвистика је прошла кроз три парадигме – историјско-компаративну, структуралистичку, а крајем XX века на ред је дошла антропоцентричка парадигма. У центар истраживања ставља се човек и испитује се однос између човека и језика. Истражује се човеково сазнање, мишљење, духовни и емоционални развој, а затим и како се у језику манифестује човеков ментални свет и на који начин језик обликује тај свет, а истовремено и трпи његов утицај (Зиновјева и Јурков 2006: 8; Драгићевић 2010а: 7). Овим проблемима бави се когнитивна лингвистика као једна од наука из „федерације когнитивних наука” (Кубрјакова 1994).

Доминација когнитивне лингвистике оставила је трага и на лексикологију. У време структурализма најчешће су се испитивале именице, и то оне са конкретним значењем, а главни истраживачки правци заснивали су се на компоненцијалној анализи – значење лексеме се разлагало на семантичке компоненте (семе), па је идентификација и класификација сема била у средишту лексиколошких истраживања. У доба когнитивне лингвистике, за коју се сматра да почиње 1980. године, након објављивања чувене књиге Лејкофа и Џонсона *Metaphors We Live By*, у центар истраживачке пажње долази апстрактна лексика – речи које означавају емоције, особине, а затим и семантички неухватљиви глаголи и придеви. Развила се нова методологија, позната под именом *концептуална анализа*.

У тим условима, лексикологија, баш као и лингвистика као целина, почиње да се преплиће са другим хуманистичким наукама, јер је когнитивистика подразумевала интердисциплинарни приступ. Бавити се лексикологијом, па и било којом хуманистичком науком, значи изаћи из ње саме и укрстити је са другим наукама. Лексикологија се у овом тренутку развија у три правца, и то тако што се преплиће са три науке – са психолингвистиком, са лингвокултурологијом и са корпусном лингвистиком.

2. ПСИХОЛИНГВИСТИЧКА ЛЕКСИКОЛОГИЈА. Као важну тему психолингвистичке лексикологије издвојићемо једно од кључних питања лексикологије данас на светском нивоу, а то је организација тзв. *менталног лексикона*. Према психолингвисти А. Костићу (2004: 102–103), *ментални лексикон* или *лексичка меморија* јесте појам који се у експерименталној психолингвистици јавља крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века. Реч је о специјализованом когнитивном домену за који се претпоставља да је модул дуготрајне меморије, у којем су ускладиштене репрезентације свих речи које

говорник датог језика користи. Савремени приступи когнитивној обради језичке информације полазе од претпоставке да перцепција и продукција језика почива на побуђивању представа речи у менталном лексикону, при чему представа (по А. Костићу и неким америчким проучаваоцима менталног лексикона које он наводи) не обухвата само значењске карактеристике речи већ и њена фонолошка и морфолошка својства.²

О проблемима менталног лексикона врло прегледно и јасно пише Џ. Ејчисон (1987). Она се пита како су речи ускладиштене у уму. Како проналазимо праву реч? Да ли деца памте као одрасли? У књизи се полази од хипотезе да речи нису наслагане „без главе и репа” у нашим умовима. Оне су организоване у компликован систем, чији се основни принципи могу открити. Речи не могу бити насумично нагомилане у уму из два разлога. Прво: много их је. Друго: могу се врло брзо пронаћи. Психолошка истраживања показују да се много информација може запамтити и користити ако су добро организоване. Ако нису добро организоване, насумичне чињенице и бројеве веома је тешко запамтити. Након другог рођендана деца обично знају око хиљаду речи. Образована одрасла особа познаје између 50.000 и 250.000 речи. Ове цифре показују да је лексичких јединица заиста премного да би се у нашој меморији могле „паковати” без неког реда.

То да се речи брзо проналазе, наглашава Ејчисонова, показује податак да изворни говорници могу препознати неку реч свог језика за 200 мс (милисекунди). Често је то брже него што се цела реч чује. Просечно трајање речи у енглеском језику је 375 мс, а то је скоро дупло дужи од времена потребног за препознавање речи. Експерименти у којима се показало да испитаници брзо откривају не-речи свога језика (пseudоречи) представљају још један доказ људске способности да с успехом траже речи. Испитаници за око пола секунде у експериментима одбацују pseudоречи. Pseudоречи су низови гласова који по гласовној структури подсећају на речи, а немају значење, нпр. *тефна, талака, рос* итд.

Сви ови подаци јасно указују на чињеницу да лексеме нису сложене без реда у нашој меморији. Испитивати ментални лексикон значи проучавати како се лексеме памте и складиште у нашој меморији. Ментални лексикон је сигурно одлично организован и управо због тога немамо проблема са проналажењем праве речи и са памћењем великог броја засебних јединица. У

² Дакле, као и у вези са структуром општег лексикона, и у вези са менталним лексиконом није уједначено схватање које све карактеристике лексичких јединица улазе у лексикон – да ли само семантичке или, како Костић наводи, семантичке, фонолошке и морфолошке.

овом раду полази се од уверења да треба упознати организацију менталног лексикона, јер би нам начин функционисања менталног лексикона могао показати прави пут у проучавању општег лексикона. Најбоље би било да је опис општег лексикона заснован по принципима реалне организације менталног лексикона, јер је очигледно да је организација менталног лексикона изузетно рентабилна. То даље значи да ако се покаже да је, на пример, антонимија важан семантички однос за структуру менталног лексикона, онда јој треба посветити већу пажњу и у испитивању општег лексикона. Важан статус неке појаве у менталном лексикону требало би да представља важан знак истраживачима да њу треба озбиљније испитати у оквиру општег лексикона, јер и у општем и у менталном лексикону важе исте семантичке законитости.³

Један од начина за испитивање статуса деривата у менталном лексикону јесте анализа вербалних асоцијација испитаника. Ако се испитанику зада лексема-стимулус, ако он на њу одговори првом лексемом која му падне на памет и ако су асоцијације великог броја испитаника истоветне, онда то не може бити случајно. То се, са приличном (додуше, не и апсолутном) поузданошћу, може третирали као чињеница о функционисању менталног лексикона.

То је био један од циљева израде *Асоцијативног речника српског језика*, који су 2005. године објавили П. Пипер, Р. Драгићевић и М. Стефановић. На 600 задатих речи-стимулуса прикупљено је 800 асоцијација говорника којима је српски језик матерњи и оне су распоређене по фреквенцији. Након објављивања овог речника уследило је много истраживања различитих усмерења, па и психолингвистичког.

2.1. *Пример психолингвистичког истраживања.* Наша истраживања тичала су се пре свега испитивања антонима, али и деривата, што ћемо и представити.⁴ Циљ истраживања био је да се провери фреквенција деривата у асоцијативним пољима простих речи, као и фреквенција простих мотивних речи у асоцијативним пољима деривата. Полази се од хипотезе да ниска фреквенција деривата у асоцијативним пољима простих речи и ниска фреквенција простих речи у асоцијативним пољима деривата значи да творбено повезане лексеме нису блиско повезане у менталном лексикону, већ у њему граде везе с лексемама с којима су у неком друкчијем типу синтагматских или парадигматских односа.

Испитиване су асоцијације испитаника у пет словенских језика: српском, руском, белоруском, бугарском и украјинском. Грађа је прикупљена из *Словенског асоцијативног речника* и *Асоцијативног речника српског језика*. Може

³ Изнесене податке о менталном лексикону и многе друге исп. у Драгићевић 2010.

⁴ Детаљније о истраживању чије представљање следи исп. у Драгићевић 2007.

се очекивати да ће резултати бити поуздани, јер су асоцијације прикупљане у пет различитих земаља, дакле на сличан начин, али у различитим условима. Асоцијативне везе творбено повезаних лексема испитиване су баш у словенским језицима, јер они имају најбогатију деривацију.

Испоставило се да ни у српском ни у другим словенским језицима не постоји асоцијативна веза између просте речи и деривата. На основу података из других језика запажамо да закључци о творбеној вези између просте речи и деривата нису случајни, већ представљају универзалну појаву.

То значи да неке семантичке везе условљавају и асоцијативне везе, али да постоје и оне семантичке везе које не изазивају асоцијативну повезаност. Сматрамо да је асоцијативна блискост семантички повезаних лексема показатељ њихове везе и у менталном лексикону. Испитаницима прво падају на памет лексеме које су у непосредној близини једна другој у менталном лексикону. Пошто деривационо повезане лексеме не изазивају једна другу у асоцијацијама испитаника, то значи да оне нису у блиској вези у менталном лексикону. Дакле, када од лексеме *леп* настане именица *лепота*, она се у нашем менталном лексикону не умрежава са придевом *леп* и свим осталим његовим дериватима. Резултати неких психолингвистичких истраживања показују да деривате у нашим главама чак не складиштимо у целини, већ посебно памтимо основе, а посебно творбене форманте.⁵ Сваки пут када треба да употребимо дериват, ми изнова спајамо основу (коју извлачимо из менталног резервоара за основе) и творбени формант (који извлачимо из резервоара за форманте). Ово, изгледа, не важи само за изузетно фреквентне деривате, које, по свему судећи, складиштимо у целини. Овакав мисаони процес представља одређено оптерећење за наше мишљење и говорење и можда га у некој мери и успорава, али то је најрентабилнији начин за складиштење лексема. Наш ментални лексикон био би преоптерећен и презасићен када бисмо у њему имали посебно место за сваки дериват неке лексеме и за сваки њен граматички облик појединачно.

3. ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКА ЛЕКСИКОЛОГИЈА. Као и генеративна граматика, и когнитивна лингвистика тежила је проналажењу универзалија у језику које су условљене универзалијама у мишљењу. И у другим друштвеним наукама у том периоду трага се за универзалним, а све то пропраћено је, али и изазвано развојем глобализма у свету. Пред сам крај XX века, у његовој последњој деценији, на светској сцени осећа се умор од глобализма и уочавају се његове лоше стране. Буди се свест о лепоти различитости, о националним специфичностима. Оне се све више запажају и стављају у први план. Све то

⁵ О тим истраживањима исп. Драгићевић 2007.

одражава се и на лингвистику. Полази се од следећег уверења: когнитивна база човечанства је универзална, али је склона мањим или већим модификацијама под утицајем културе у којој људи живе, друштвеног искуства, васпитања, обичаја, навика. Концептуализација се у основи врши на исти начин, појмови се, такође у основи, категоризују на исти начин, али се у концептуализацији неких појмова запажају специфичности, за које се верује да су културолошки условљене, а оне се одражавају кроз језик. Фокус когнитивних истраживања пребацује се с универзалног на специфично, са глобалног на национално, истражују се само оне појаве које су културолошки обојене. Тако из когнитивне лингвистике настаје лингвокултурологија. Овај процес се дешава деведесетих година XX века, прво у фразеологији, па у лексикологији, а затим и у другим лингвистичким наукама. Методологија у истраживањима је иста, предмет истраживања исти, али се трага за национално специфичним. И док се когнитивна лингвистика успешније развијала на Западу (пре свега у Америци), отаџбина лингвокултурологије је на Истоку (пре свега у Русији, а све више и у Пољској). Кључна дијада савремене лингвистике *језик – човек*, која се у когнитивној лингвистици развила у тријаду *језик – човек – сазнање*, у лингвокултурологији је добила и четврту кључну деоницу и у овој науци гласи *језик – човек – сазнање – култура* (Светоносова 2007).⁶

3.1. Примери лингвокултуролошких истраживања

3.1.1. Лексика са непожељним значењем бројнија је од лексике са пожељним значењем.

Тематска група придева који означавају људске особине. Анализа тематске групе придева који се односе на људске особине (исп. Р. Драгићевић 2001) показала је да је у српском језику приметно више придева који означавају непожељне него пожељне особине. Навешћемо неке од тих придева као примере, без претензије да наведемо све придеве из ове многочлане тематске групе: *блентав, блесав, бољешљив, буљав, гадан, гегав, глув, глуп, грозан, груб, дебео, дрљав, дроњав, дрпав, дундаст, жвалав, жгољав, ждерав, жмигав, жмирав, зао, здепаст, злобан, злобив, злочест(ан), зрикав, зубат, јадан, јадљив, јалов, јаукав, јаукаст, језив, језичав, кењкав, киван, килав, клемпав, клецав, кљакав, кљаст, кмезав, колебљив, кракат, крезав, кржљав, кукаван, лењ, лош, лукав, ма-*

⁶Још о односу између когнитивне лингвистике и лингвокултурологије исп. у Драгићевић 2015.

тор, млитав, млохав, мрзак, мутав, муцав, наказан, нем, низак, опак, осоран, пакостан, плаховит, плашљив, похлепан, праскав, пргав, презрив, прек, прљав, прост, рђав, рошав, ружан, рутав, свиреп, себичан, сиров, ситан, слаб, слеп, спор, срамежљив, срамотан, срдит, срдљив, стар, страховит, страхотан, страшан, суморан, суров, ташт, тегобан, тежак, теретан, тескобан, тетурав, трбат, трбоњаст, тром, тртаст, туњав, тупав, хром, чандрљив, чунав, џангризав, шантав, шепав, шепртљав, шкрт, шоњав итд.

Nomina attributiva од придева са значењем људских особина. Придеви који означавају људске особине у српском језику имају богате деривационе системе. Међу њиховим дериватима нарочито многобројну групу чине именице које означавају носиоце особине (*nomina attributiva*). Међу овим именицама такође је знатно више оних које означавају особе с непожељним особинама од оних именица које означавају особе с пожељним особинама, нпр.: *бедник, бленто, блентов, блесавац, блесавко, блудник, бојажљивац, бојажљивко, болешљивац, болешљивко, гадник, глувак, глумац, глупак, глупан, глупац, глупоња, глумоња, грбавац, грбавко, грдоба, грдов, грдоња, гуравац, гушавац, дебељак, дебељко, дебељушан, дебељчина, дроњавац, дроњавко, жгољавац, жгољавко, ждеравац, ждеравко, збунљивко, јадник, јаловак, јаловац, кашљивац, кварњак, килавац, килавко, кљакавац, кљакавко, кљаствац, крезавац, кржљавац, ленчина, ленчуга, леништина, лењивац, лудак, лудоња, љигавац, љигавче, матораћ, маторац, маторко, маторњак, метиљавко, млакоња, млитавац, млитавко, млитоња, млохавац, мргуд, мрзник, мршоња, мутавац, мутавко, мутуња, немак, пегавац, плашљивац, плашљивко, празнов, простак, простачина, слабуњавац, слепар, слепац, слинавац, слинавко, срамежљивац, срамежљивко, старкеља, старчина, старчуљина, туњавац, туњавко, тупак, тупан, тупација, тупоња, туробник, хромац, шепавец, шепавко, шкртац* итд. Готово целокупан списак изведеница из групе *nomina attributiva* мушког рода од простих придева са значењем људских особина састоји се од деривата с непожељним значењем (исп. Р. Драгићевић 2001).

Синонимски низ глагола чије је значење у вези са рађањем. Једну од најважнијих и најчаснијих друштвених и биолошких улога жене чини рађање, доношење деце на свет. Народ има потцењивачки однос према жени која не може да рађа. Као што је већ назначено, такву жену у народу називају: *неротка, нероткиња*, али и *јаловица, јаловка, јаловкиња, јаловуша*. Међутим, за радњу која се односи на рађање у српском језику се користе бројни глаголи, од којих су многи пејоративни (наравно, има и неутралних):⁷ *бабити се, градити, до-*

⁷ Грађа је преузета из мастер-рада Милице Марјановић о глаголима рађања и умирања у српском језику. Лексика је ексцерпирана углавном из речника савременог српског језика.

бити (се), породити се, живнути, задобити, зачети, изметнути се, израђати, имати (се), истоварити се, коврљати, котрљати, навалити, наваљати, наврљати, наврћкати, наићи, најавити се, наковељати, наковрљати, накотрљати, нарађати, нарођавати се, нарољати, наставати, настати, натесати, натркаљати, нафрћкати, находити се, начетити, начинити, обабити (се), обасути, одвалити, одваљивати се, отројити се, побабити се, побачити се, повити, повргнути/поврћи се, помашиити (се), порађати (се), породити (се), придати се, придодати се, рађати (се), раздвојити се, растоварити се, родити се, трудити се.

Нису ретки ни они глаголи који означавају рађање и човека и животиња: *бачити, близнити се, донети, изваљивати, изнакучити се, ископилити се, испастити, истрести се, истурити, ишућити, копилити, накопитити се, накотити (се), натићити, наћи се, наштениити, облизнити (се), окопилити (се), окотити (се), ројити (се), укотити (се).*

Жена која рађа често се пореди са животињом, па се за рађање детета и младунчета животиње користе исте лексеме. Из неких глагола – као, на пример: *истрести се, наштениити, окотити се, истоварити се, наваљати* итд. – произлази и пејоративан однос према новорођеној деци, јер, рецимо, из глагола *оштениити се* следи да се и мајка и дете пореде са псима. Запажа се и да се негативан однос нарочито развија према жени која је више пута рађала.

Глаголи говорења. Међу глаголима говорења такође је много примера за лексикку с пејоративним значењем: *балавити, баљезгати, бенавити, блебетати, бобоњати, брбљати, бубнути, бубњати, будалити, булазнити, бунцати, бекнути, блејати, брундати, гроктати, зарежати, звоцати, исторокати се, квоцати, кокодакати, лајати, лупати, лупетати, лупити, млатити, млети, мрмољити, мрнцати, мукнути, мумлати, нагваждати, наклапати, налупетати (се), наторокати (се), олајавати, олајати, разлајати се, режати, треснути, торокати, трабуњати, тртљати* итд.⁸ Овим глаголима се углавном омаловажава начин на који неко говори, али се истовремено указује и на однос према садржају онога што је изречено, као и према говорнику. Врло је мало глагола говорења са позитивном конотацијом, као што су *гукати, цвркутати, вéсти, плести, зборити, приповедати.*

3.1.2. Културолошка заснованост значења придева људских особина. Од 65 студената Филолошког факултета тражено је да без много размишљања уз девет задатих придева забележе именицу са значењем особе којој те особине пристају. Полазни придеви били су: *искрен, паметан, добар, строг, храбар,*

⁸ Грађа је преузета из мастер-рада Катарине Ђуричић о глаголима говорења у српском језику.

веран, марљив, лукав и љубоморан. Лако су се издвојили најфреквентнији одговори. За говорнике српског језика искрен је, пре свега, пријатељ, паметан је професор/ученик, добра је мајка, строг је отац/професор, храбар је војник, веран је муж/жена (али и пријатељ), марљив је ученик, лукави су трговац и политичар, а љубоморан је муж/жена. Резултате смо проверили и у *Асоцијативном речнику српског језика*. Осамсто испитаника чији су одговори увршћени у овај речник дало је сличне одговоре.

Очигледно је да постоје прототипични носиоци особина. Они се у неким сегментима разликују од културе до културе. Странце би требало научити прототипичним колокацијама, јер се тако, кроз типичне ситуације и учеснике, осветљавају и прототипична значења оба колоката. Кроз наведени тест лако се запажају неки елементи нашег културалног контекста. На пример: не верујемо политичарима и сматрамо их превртљивим, живимо у патријархалним условима у којима је отац централна фигура. Он је, према стереотипу или архетипу, строг и од њега све зависи. Према овој представи мајка је, међутим, добра и, вероватно, потчињена оцу.

Одговори испитаника су на поједина питања врло уједначени, а на нека нису. Тако су, рецимо, најуједначенији одговори на придеве *храбар* и *строг*, а најмање су унисони одговори на придев *добар*. Студенти су на стимулус *добар* често одговарали и: *друг/пријатељ* или *ћак/студент*. То значи да је употреба извесних придева мање условљена културалним контекстом. Што су одговори уједначенији, културални контекст је јачи, а то, уз друге факторе, изазива и уједначене колокације, које би требало тако и представљати странцима. Уједначени одговори указују на то да је реч о културално стереотипном појму, а неуједначени да је реч о културално аморфном појму.⁹

3.1.3. Културолошка заснованост промене значења лексема. *Модел.* Лексема *модел* у *Једнотомнику* има чак 10 значења. Основно значење је овако дефинисано: *особа која сликару или вајару позира кад он ствара портрет, фигуру и сл.* А ево и осталих значења: *особа која служи писцу као узор; експериментални узорак машине; узорак од неког материјала према којем се стварају одређене фигуре; минијатурна репродукција неког предмета; узорак новопроизведеног предмета; крој за израду обуће или одеће; геометријски или неки други лик који се користи у настави; нова креација која је израђена само у једном примерку, уникат; облик рада, устројства, понашања који може послужити као образац.*

Међутим, најфреквентнија асоцијација на стимулус *модел* у *Асоцијативном речнику* јесте *манекен*. Показало се да су 103 испитаника (од 800) дала тај одго-

⁹ Ова анкета рађена је за потребе нашег ширег истраживања, исп. Драгићевић 2001.

вор. Следећи одговори по фреквенцији јесу *фото* (64), *манекенка* (47), а ту су и *топ*, *фото-модел*, *манекенство*, *манекенке*, *мршавост*, *ревија* итд. Скоро све асоцијације испитаника налазе се у вези с *модом*. То значи да је за младе људе данас *модел* пре свега (и скоро искључиво) *манекен*, а никако *особа која сликару или вајару позира кад он ствара портрет, фигуру и сл.* Ниједна асоцијација не упућује на ово значење. Истовремено, од 11 наведених значења у *Једнотомнику* ниједно се не односи на манекена. Боље су поступили И. Клајн и М. Шипка у свом речнику. Они су навели шест значења лексеме *модел*, а у шестом (дакле, последњем – маргиналном) *модел* се дефинише као *манекен*.

3.1.4. Културолошка заснованост концептуализације појмова. Да на концептуализацију појмова утиче антропоцентричка култура у којој живимо, доказује појмовна метафора АУТОМОБИЛ ЈЕ ЧОВЕК, коју смо извели анализирајући начин на који се у часописима посвећеним аутомобилизму говори о аутомобилима (Драгићевић 2010а: 147–151).

АУТОМОБИЛ ИМА ЉУДСКЕ ДЕЛОВЕ ТЕЛА И ЉУДСКЕ ФИЗИЧКЕ ОСОБИНЕ: *Давеуов најмањи аутомобил добио је ново лице, и сада је, како кажу, још привлачнији* (Салон аутомобила, април 2002, 9); *Некада највећи Сузукијев теренац сада је порастао* (Салон аутомобила, април 2002, 22); *Несретна комбинација коцкасте каросерије филоване квази луксузом за резултат је имала мање-више импотентан модел, који је на асфалту био неудобан и груб, а у беспућу прилично свилен и беспомоћан* (Вреле гуме, 90/9, 12); *Вектра је нешто пунијих бокова, мада нема комплекс дебљине, оштрих контура лица, иако је избори за лице године не занимају* (Вреле гуме, 93/9, 18).

АУТОМОБИЛ ИМА ЉУДСКЕ ДУХОВНЕ ОСОБИНЕ: *Сви будући модели ће имати динамичан спортски дух* (Салон аутомобила, април 2002, 29); *Талија је мала и спретна лимузина* (Салон аутомобила, април 2002, 20); *Цип се по угледу на своје претходнике из доба инвазије на Нормандију понаша одлучно и неустрашиво* (Вреле гуме, 90/9, 13); *Та дама, нова вектра, као и све жене, прилично је компликовано биће* (Вреле гуме, 93/9, 18); *Марчело Гандини извршио је операцију, задржавајући се на унутрашњости и прегледности, не дирајући снажну личност реноа 5*.

АУТОМОБИЛ ИМА ПОРОДИЦУ: *Предвиђена је премијера млађег брата тог модела* (Вреле гуме, 88/9, 8); *Тај природни отац свих каснијих ГТИ модела произведен је у свега 2405 комада* (Вреле гуме, 88/9, 92); *Кија је доживела своју другу генерацију* (Салон аутомобила, април 2002, 18); *Од представљања 1998. године, продат је у два милиона примерака, а са новим чланом у фамилији има још више шанси да продужи живот* (Салон аутомобила, април 2002, 17); *Сеат*

ибица је нови сестрински модел Пола (Вреле гуме, 90/9, 36); Генетски код, како код човека, тако и код аутомобила, најчешће се понавља у свакој другој или трећој генерацији (Вреле гуме, 90/9, 12); Нови цип чироки на први поглед више подсећа на актуелни тренд уличних јапанских малишана него на робус[т]ни теренац, што му по породичној традицији припада (Вреле гуме, 90/9, 12).

АУТОМОБИЛ ИМА ПРИЈАТЕЉЕ: *Хамер је сачувао ћошкасти стил ратног колеге (Вреле гуме, 88/9, 48).*

АУТОМОБИЛИ ИМАЈУ НАЦИОНАЛНОСТ: *Фијат је уложио много труда у изради новог конкурента све популарнијим французима (Салон аутомобила, април 2002, 13); Сузуки је ефикасан у сваком погледу, прави је Јапанац (Салон аутомобила, април 2002, 39).*

АУТОМОБИЛИ ИМАЈУ НАВИКЕ, ОБИЧАЈЕ И ПОНАШАЊЕ КАО ЉУДИ: *Опел корса и рено клио су штедише (Вреле гуме, 88/9, 42); Стара дама [рено еспас] је затегла боре на лицу, фитнесом је дотерала тело, али утицај година ипак оставља трага испод сјајне спољашњости (Вреле гуме, 88/9, 14); Понашање у вожњи овог опела испуњава умерене жеље (Вреле гуме, 88/9, 54); Сада матис изгледа као да се заводљиво смешка (Салон аутомобила, април 2002, 27); Нови чироки пред собом има тежак задатак – да буде бољи од претходника (Салон аутомобила, април 2002, 17); Код понашања у вожњи не јављају се лоши манири (Вреле гуме, 90/9, 34); Рено је несташко (Ауто свет, мај 2002, 67, 46); Рено се представио са лепом грађанком, званом Бакара (Ауто свет, мај 2002, 67, 47); Пежо 307 је билдер у свиленој кошуњи (Ауто свет, мај 2002, 67, 18); Фијат стило је убица голфова (Ауто свет, мај 2002, 67, 14).*

АУТОМОБИЛИ ИМАЈУ ЖИВОТНИ ЦИКЛУС ОД ДЕТИЊСТВА ДО СТАРОСТИ: *Рено еспас наредног пролећа одлази у заслужену пензију (Вреле гуме, 88/9, 12); И пре ових побољшања матис је стајао раме уз раме са малишанима свих светских произвођача (Свет аутомобила, април 2002, 9); Сви нови системи су преузети из фокуса и мондеа, што употпуњује причу да су мали аутомобили скоро прерасли пубертет (Салон аутомобила, април 2002, 11).*

Да о аутомобилима размишљамо као да су људи, показују и нека граматичка средства којима се служимо када о њима говоримо или размишљамо. Познато је да именице мушког рода које означавају нешто неживо имају облик акузатива једнак облику номинатива (нпр. *Отворио је прозор*), а да именице које означавају нешто живо имају акузатив једнак генитиву (нпр. *Нахранио је коња*). Неке именице које означавају аутомобиле имају акузатив једнак генитиву, као да се њима исказује нешто живо. Тако се, на пример, често каже: *Купио је југа*

или *Вози форда*. Изједначавање акузатива с генитивом у овим случајевима није допуштено са становишта језичке норме, али је често у разговорном језику.

4. КОРПУСНА ЛЕКСИКОЛОГИЈА. У време брзог развоја технологије велика је улога електронских корпуса за истраживање најновијих тенденција у лексичком систему и све је пожељнија сарадња између лексиколога и информатичара, стручњака за електронске корпусе. Лингвисти још увек уче да задају задатке информатичарима, а уче и да постављају питања. Могућности су огромне, а први кораци се тек чине. До сада се тим питањима и примерима корпусне лексикологије у српској лингвистици највише бавила Јасмина Дражић (2014).

4.1. Примери истраживања из области корпусне лексикологије

4.1.1. Сфера употребе лексема. Нека од ретких корпусних семантичких истраживања на материјалу српског језика обавила је Ј. Дражић (2014) и дошла до закључака који могу бити корисни и за истраживање сфере употребе наизглед неутралних лексема, иако је циљ њених испитивања био другачији. У жељи да утврди доминантно значење глагола *изазвати* на основу колоката уз које се употребљава у електронском корпусу српског језика (ЕК), ауторка је испитала именице уз које се најчешће јавља овај глагол и, успут, дошла до закључка важног за ово истраживање, а то је да глагол *изазвати* најчешће „везује за себе именице које денотирају какав лош исход (*судар, нереди, скандал, борбе, поремећај* и сл.) или стање доживљавача (*жаљење, патња, сумња, огорчење* итд.). Врло је мало примера колоката с позитивном семантиком, која се односи на одређена психолошка стања или ставове експеријента (*одушевљење, занос, дивљење* и сл.)” (исп. Дражић 2014: 60). Анкета коју смо спровели међу студентима треће године Филолошког факултета Универзитета у Београду показује исте резултате. Као прву слободну асоцијацију на глагол *изазвати* студенти су написали: *удес* (7), *пожар* (6), *судар* (6), *панику* (4), *инцидент* (2), *несрећу* (2), *побуну* (2), *штету* (2), *бес, бол, гнев, љутњу, незгоду, немир, непријатеља, отпор, пометњу, проблем, расправу, рат, саобраћајну несрећу, свађу, смрт, страх, тучу, хаос, хистерију*. Само четири одговора нису означавала непожељне појаве: *смех, срећу, осећање, ланчану реакцију*.

Иако ништа у речничким дефиницијама глагола *починити*, а ни у његовој творбеној структури не указује на било какву негативну/непожељну компоненту у његовој семантици, он се, ипак, готово искључиво везује за лексеме са непожељним значењем. Електронски корпус српског језика указује на следеће допуне: *ПОЧИНИТИ злочин, геноцид, грех, грешку, кривично дело, глупост, зло,*

невоље, неправду, убиство, самоубиство, крађу, прекршај [...] Ево каквим су речима-асоцијацијама студенти допунили овај глагол: *злочин* (22), *грех* (7), *грешку* (6), *убиство* (6), *кривично дело* (2), *прекршај* (2), *прељубу* (2), *самоубиство* (2), *злодело, крађу, неправду, преступ, штету*. Асоцијације студената указују на чињеницу да је колокација *починити злочин* врло чврста. Она потиче из административног функционалног стила и, преко новинарског, нашла се и у разговорном. Утицала је на валентност глагола *починити* с именицама које означавају манифестацију злочина или су у некој ближој семантичкој вези с том лексемом. Овај пример одлично објашњава како лексеме стичу домен примене.

Особа се, теоријски, може упустити и у позитивне и у негативне појаве или дешавања, али употреба глагола *упустити се* показује да се обично упуштамо у нешто негативно: *УПУСТИТИ СЕ у авантуру, у бескрајно ценкање, у борбу, у грех, у кредит, у незгодно и незахвално поређење, у трку за новцем, у расправљање, у рат, у ризик, у опасну вожњу, у издају, у секс*. Асоцијације студената ишле су у овом смеру: *у авантуру* (19), *проблеме* (5), *расправу* (5), *мутне послове* (2), *свађу* (2), *аферу, главоломку, дугове, животну авантуру, злочин, игру, неизвестан посао, непознато, пустоловину*. Вероватно је глагол *упустити се* развијао своју валентност у српском језику из фреквентног изворишта, а то је колокација *упустити се у авантуру*, па би се рекло да допуне нису увек само непожељне, већ носе семантичку компоненту ризика, непознатости и сл.

Занимљив је у смислу који истражујемо случај глагола *препустити (се)*, који је, баш као и *упустити (се)*, настао од глагола *пустити*, међутим, док се, као што је показано, упуштамо углавном у нешто лоше, препуштамо се најчешће уживањима (од којих су многа позитивна). Електронски корпус и претраживач Гугл указују на разлику у употреби овог глагола у повратној форми ако се односи на жену и на мушкарца. Лице мушког пола се препушта различитим уживањима, углавном пожељним, исп.: *ПРЕПУСТИО СЕ страстима, нежностима, спонтаности, благотворним третманима, маштању, уживању у музици, летњим чарима, емоцијама, сањарењу, њеним чарима, празничној чаролији, ветру живота, мислима, звуцима [...]* Студентски одговори потврђују исто: *ПРЕПУСТИО СЕ уживању* (12), *осећањима* (9), *животу* (4), *љубави* (4), *осећају* (4), *страсти* (3), *случају* (2), *алкохолу, бујици, заносу, машти, одмору, опуштању, размишљању, самом себи, стихији, страху, судбини, угођају, учењу, храни*. Лице женског пола обично се препушта нечем непожељном: *ПРЕПУСТИЛА СЕ блуду, неком мушкарцу* и сл. Ако се овај глагол употреби као прелазни глагол, онда се допуна по правилу односи на нешто што има велику важност за оног који то треба да препусти: *ПРЕПУСТИО ЈЕ титулу, прво место, посао, власт, своју*

фотељу, трон, кандидатуру, улогу фаворита, дужност, руковођење, кормило [...] Студентски одговори: ПРЕПУСТИО ЈЕ *победу* (5), *случај* (4), *прилику* (4), *девојку* (3), *себе* (3), *посао* (2), *власт, вођство, говор, жену, живот, иницијативу, контролу, лопту, обавезе, потез, предност, ствари случају, судбину, чин, шансу, штафету*. Употреба глагола насталих префиксацијом од глагола *пустити* (*упустити се, препустити се, препустити*) указује на чињеницу да наставник српског језика као страног има сложен задатак да укаже странцу на домен примене ових глагола и да њихово пуко превођење неће бити довољно да странац стекне компетенцију за њихову употребу. Међутим, претходно и самог наставника који предаје свој матерњи језик као страни треба научити да обрати пажњу на прагматичку сферу лексеме, јер је он носи у својој компетенцији, али она често није уочена.

Основно значење глагола *побрати* дефинисано је у РМС на следећи начин: *берући све поскидати, обратити*. Значења су се даље развијала у правцу активирања семантичких компонената које се односе на прикупљање различитих конкретних или апстрактних појава. Грађа показује да се може побрати углавном само оно што је пожељно: *ПОБРАТИ аплаузе, позитивне критике, епитете, признања, симпатије, комплименте, похвале, ловорике, добре оцене, заслуге, овације* [...] Асоцијације студената: *симпатије* (10), *похвале* (9), *звезде* (3), *успехе* (3), *аплаузе, доказе, заслуге, знање, кајмак, ловорике* (2), *овације, признања, тантијеме*. Појављује се и један одговор који је негативно обојен: *лоше навике*.

Необичан је случај глагола *задобити*. У примарном значењу овај глагол значи *освојити, стећи*. Пошто резултат добијања обично асоцира са нечим позитивним, не може се рећи да су неочекиване колокације овог глагола са следећим именицама: *ЗАДОБИТИ моћ, чврстину, милост, поверење, поштовање, послушност, статус, идентитет, победу, власт* [...] Асоцијације студената: *поверење* (4), *симпатије* (2), *овације, пажњу*. Међутим, када овај глагол колоцира с именицама које означавају нешто конкретно и видљиво, оне најчешће носе негативну субјективну оцену. Најфреквентнији спој јесте *задобити (тешку) повреду/-е*, али и *модрице, прелом, ударац, опекотине, убуд* [...] Асоцијације студената: *повреду/-е* (33), *ударац* (7), *ране* (4), *озледе, потрес мозга*. Овај глагол, дакле, има двоструки (и позитивни и негативни) комуникативни потенцијал у зависности од употребе у сфери апстрактног или конкретног. Претпостављамо да су колокације са негативним значењем типа *задобити ударац* у блиској вези са колокацијама глаголског антонима *задати*, од којих је најфреквентнија *задати ударац*, а затим и *задати главобољу, муке, посла, убудне ране, лекцију* [...] Асоцијације студената указују на чињеницу да се глагол *задобити* много

чешће употребљава уз именице које означавају нешто конкретно, видљиво и негативно (посебно *задобити повреду*) него нешто апстрактно и позитивно (*задобити поверење*).

Лексема *афера* потиче из француског језика. У српском језику, према *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке, означава *нечастан или неприличан посао, спор или сукоб који дужије траје и има одјека у јавности*. Дакле, то је по правилу нечастан посао (исп. *љубавна, политичка, шпијунска афера*). Исп. и асоцијације студената: *политичка* (13), *љубавна* (12), *криминална* (2), *бизнис, ванбрачна, новчана, полицијска, пословна, сексуална, жестока, злочинска, измишљена, испланирана, јавна, катастрофална, кратка, малициозна, масна, скандалозна, тајна, шокантна*. У Ларусовом речнику француског језика ово значење је сасвим споредно, налази се на шестом месту, док је основно значење у вези са послом, бизнисом, који уопште не мора имати негативну конотацију као у српском језику. Исту лексему позајмио је и енглески језик и значења су, према Вебстеровом речнику, слична као у француском.¹⁰

4.1.2. Неологизми са компонентом нано- И у руском и у српском језику употреба форманта *нано-* све се више повећава, што је у вези са ванјезичким разлозима, тј. развојем нанотехнологије. Пред крај XX века у српском језику, у корпусу часописа *НИН* и *Република*, забележена су само четири примера са *нано-* (*нанограм* – три пута и *нанотехнологија* – једанпут). На милион речи из корпуса постојало је 0,58 речи са компонентом *нано-*. Данас је релативна фреквенција лексема са *нано-* чак 5,37 ppm (part per million), што значи да има више од пет речи које садрже *нано-* на милион речи из корпуса. Апсолутна фреквенција лексема с овим префиксоидом попела се са четири (деведесетих година) на 278. Крајем XX века забележена су само два различита деривата са *нано-*, а данас их има 53. Пошто је ово истраживање рађено на ограниченом корпусу, резултати сигурно нису сасвим поуздани, али недвосмислено показују тенденцију изванредног раста учесталости ове компоненте у српском језику. Дакле, развој науке и технологије изазвао је увећавање броја термина са *нано-*. То је пример којим се потврђују тенденције терминологизације, а самим тим и интелектуализације лексичког фонда. Међутим, процес се на томе не завршава. Углавном преко медија, врши се намерно снижавање „учености” префиксоида, њихова детерминологизација, чиме се постиже изразита експресивизација. Што је формант научнији, што је сфера његове примарне употребе неухватљивија за просечне говорнике неког језика, толико је експресивно дејство веће

¹⁰ Управо описано истраживање у знатно детаљнијој форми представили смо у Dragićević (у штампи).

ако се такав формант веже за лексему општег лексичког фонда и за неформални стил. Типичан пример за ову појаву јесте формант *нано-*, који је, како каже Орехов, умањио популарност компоненте *мини-* у експресивној творби речи у руском језику. Тај процес је типичан пример језичке тенденције коју називамо *демократизација*. Треба уложити креативност, оригиналност, али и „дрскост” да се компонента *нано-* из сфере високе науке која тек почиње да доминира савременом светском технологијом „свуче” у сферу свима доступних тривијалности свакодневног живота. Међутим, што је неочекиваност већа, то је и експресивност снажнија. Доказ за ову претпоставку о детерминологизацији и експресивизацији форманата представљају и примери за употребу наведених форманата који су у грађи забележени као појединачни случајеви (оказионализми или хапакси). Тако, на пример, у руском језику, међу појединачним примерима за *нано-* проналазимо и ове: *нанодержава, наноскандал, нанољубка, нанопартия, нановраг, нанољубовъ, наноапокалипсис*. У српском језику: *нанонаука, нанорупица, наносила, нанострука, нанотравњак, наноуређај*. Ови примери, посебно у руском језику, јасно показују како *нано-* постаје компонента за изразито експресивно исказивање малих димензија. Истраживање је показало да се сличан процес дешава и са другим префиксоидима, а то значи да су детерминологизација и експресивизација префиксоида који се јављају у терминима активни процеси у српском језику.

4.1.3. Неологизми са компонентом мини- И док се број лексема са већим префиксоида увећава у савременом српском језику, број лексема са *мини-* се умањује. У последњој деценији XX века релативна фреквенција лексема са *мини-* била је 82 ppm (дакле, 82 речи са *мини-* на милион речи из корпуса), а у првој деценији XXI века, била је 22,7 ppm. У том периоду забележено је 1.178 потврда за *мини-* и укупно 344 деривата. Истраживши грађу, дошли смо до два закључка. Први закључак састоји се у потврди запажања И. Клајна (2002: 201), који је и без обимне грађе запазио да је „мало неологизама са *мини-* који су у српском језику добили сталан лексички статус”. У корпусу *Политике* много је примера за оказионалне синтагме састављене од придева *мини* и неке именице, нпр. *мини: агрегат, албум, анкета, архитектура, афера, библиотека, биоскоп, бравуре, грех, дебата, дуел, едукација, експлозија, епопеја, историја, кабинет, казино, књига, концерт, музеј, нација, одмор, предајник, председништво, ружа, фабрика, филм, царство, центар* итд. Други закључак јесте да се *мини-* све чешће појављује као непроменљиви придев: *мини – акустичарски концерт, интимна турнеја, модна ревија, биоскопска сала, дечији вртић, филмски фестивал, ботаничка башта, коалициони споразум, електрични штедњак, еколошка*

катастрофа, енергетски форум, беспилотне летелице, експлозивна направа, балканска турнеја, градска комисија, хладни рат, балкански самит, илегалне фабрике, травнати терен, спортски терен, верска држава итд. И други префиксоиди се све чешће осамостаљују и понашају као непроменљиви придеви: супер, видео, аудио итд. и сви они указују на чињеницу да се утицај енглеског језика не односи само на позајмљивање лексике већ и на граматичку структуру српског језика. Када постане сасвим уобичајено користити префиксоид као непроменљиви придев, биће прихватљиво користити и све остале придеве као непроменљиве, а тиме ће се озбиљно нарушити структура српског језика. На примедбе неких лингвиста да је непроменљивих придева увек било у српском језику (нпр. *зорли девојка*, под утицајем турског језика), одговарамо да је ситуација сада далеко сложенија јер је утицај енглеског језика глобалан, да је захват много шири и да се не може упоредити с локалним утицајем турског језика на неке говоре српског језика.¹¹

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА преостаје нам да изнесемо податак да лексикологија веома привлачи истраживаче, посебно оне млађе и сасвим младе, да се број лексиколошких истраживања стално увећава и да је то наука коју, несумњиво, очекује даља експанзија у лингвистичким истраживањима.

Литература:

1. Aitchison, Jean (1987), *Words in the Mind*. An introduction to the mental lexicon, first edition: Basil Blackwell.
2. Драгићевић, Рајна (2001), *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
3. Драгићевић, Рајна (2007), „Деривати у менталном лексикону”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 36/1, 367–379.
4. Драгићевић, Рајна (2010), *Лексикологија српског језика*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике.
5. Драгићевић, Рајна (2010а), *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
6. Dragićević, Rajna (2010b), „Leksička semantika u srbistici krajem 20. i početkom 21. veka”, *Srpska lingvistika. Serbische Linguistik, Eine Bestandsaufnahme*, herausgegeben von Christian Voß und Biljana Golubović, München – Berlin: Verlag Otto Sagner, 15–33.
7. Драгићевић, Рајна (2015), „Укрштања когнитивне лингвистике и лингвокултурологије”, *SPEECH AND LANGUAGE 2015, 5th International Conference*

¹¹ Истраживање о судбини префиксоида *нано-* и *мини-* исп. у Драгићевић и Утвић (2016).

- on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language, Editors: Mirjana Sovilj, Miško Subotić, Belgrade: Life activities advancement center, The Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology, 195–199.
8. Драгићевић, Рајна (у штампџ), „Лексикологија српског језика данас – садашње стање и перспективе”, *Јужнословенски филолог*, 73/3–4.
9. Dragićević, Rajna (u štampi), „Domen primene lekseme kao segment leksičkog značenja” (zbornik radova u čast B. Tafri).
10. Драгићевић, Рајна и Милош Утвић (2016), „Препозитивне компоненте у српском и руском језику на материјалу интернет-сајтова”, *Wortbildung und Internet*, Branko Tošović, Arno Wonisch (Hg.), Graz, 2016: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, 91–107.
11. Дражић, Јасмина (2014), *Лексичке и граматичке колокације у српском језику*, Нови Сад: Филозофски факултет.
12. Зиновьева, Е. И., Е. Е. Юрков (2006), *Лингвокультурология*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет.
13. Клајн, Иван (2002), *Творба речи у савременом српском језику*, први део, Београд: ЗУНС, Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.
14. Костић, Александар (2004), „Репрезентативност језичког корпуса и ментални лексикон”, *Говор и језик*, Интердисциплинарна истраживања српског језика I, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора, 98–112.
15. Кубрякова, Е. С. (1994), „Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика, психология, когнитивная наука”, *Вопросы языкознания*, 4, 34–47.
16. Lakoff, George, Mark Johnson (1980), *Metaphors We Live By*, Chicago – London: The University of Chicago Press.
17. Пипер, Предраг, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић (2005), *Асоцијативни речник српскога језика*, Београд: Београдска књига, Филолошки факултет, Службени лист СЦГ.
18. Светоносова, Т. А. (2007), „Когнитивная лингвистика и лингвокультурология: черты и различия”, *Филологические науки в МГИМО: сборник науч. трудов* 27 (42), Москва: МГИМО, 39–46.
19. Уфимцева, Н. В, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Карулов, Е. Ф. Тарасов: *Славянский ассоциативный словарь*, русский, белорусский, болгарский, украинский, Москва, 2004: Министерство образования и науки Российской Федерации, Московский государственный лингвистический университет, Российская академия наук, Институт языкознания.

LEXICOLOGY TODAY

Summary

This paper deals with the ways of development of the contemporary worldwide and Serbian lexicology. It is emphasised that interdisciplinarity is a basic feature of modern lexicology and the attention is paid to the latest research in this field, which develops in three directions: psycholinguistic lexicology, linguocultural lexicology and corpus lexicology. The author cites examples from his own research for all the trends of lexicology development.